

Μεταφράζοντας ένα μυθιστόρημα του 1966 εν έτει 2019
Περί της αναγκαιότητας (ή μη) χρήσης υποσημειώσεων στη λογοτεχνική
μετάφραση

Κωνσταντίνος Παλαιολόγος
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη

In 1966, Miguel Delibes published *Cinco horas con Mario*, a novel which reproduces (through the mourning of 44-year-old Carmen, who has just lost, because of a heart attack, her husband, the 49-year-old Mario) an entire era: the bleak decade of the '60s in the Francoist Spain.

The decoding of the novel, and, consequently, its translation, presents exceptional difficulties, due to the temporal and cultural distance that separates us from the frame of reference of the Delibes' novel.

In this paper we pretend to expose the decisions we have made regarding the use of footnotes in the translation approach of the various cultural indicators of the novel, and our attempt to avoid their excessive use, an excessive use which, in our opinion, testifies the tendency of translators to treat readers as if they were people with reduced reading reflexes.

Λέξεις-κλειδιά: literature translation, cultural indicators, footnotes

1. Εισαγωγή

Στο παρόν κείμενο προτιθέμεθα να εκθέσουμε ορισμένες από τις δυσκολίες που παρουσίασε η μετάφραση από τα ισπανικά στα ελληνικά του μυθιστορήματος του Μιγκέλ Ντελίμπες [Miguel Delibes] *Πέντε ώρες με τον Μάριο* [*Cinco horas con Mario*] και να αναφερθούμε στο ρόλο των υποσελίδιων υποσημειώσεων του μεταφραστή στην επίλυση (;) των εν λόγω δυσκολιών.

Ο Μιγκέλ Ντελίμπες γεννήθηκε στο Βαγιαδολίδ το 1920 και απεβίωσε στην ίδια πόλη το 2010. Υπήρξε μυθιστοριογράφος (από τους σημαντικότερους του 20ού αιώνα στα ισπανικά γράμματα), δημοσιογράφος, σκιτσογράφος, ακαδημαϊκός (από το 1975) και φυσιολάτρης σε μια εποχή που αυτή η λέξη σχεδόν δεν υπήρχε στο ισπανικό λεξιλόγιο, αλλά, πάνω απ' όλα, υπήρξε μια γλυκιά και ήρεμη φιγούρα ακόμα και μέσα στη δίνη των πιο τραγικών στιγμών της σύγχρονης ισπανικής ιστορίας. Το 1966, εν μέσω της φρανκικής δικτατορίας, παρουσιάζει το *Cinco horas con Mario*, ένα μυθιστόρημα στο οποίο αναπαράγει το μονόλογο της 44χρονης Κάρμεν (συντηρητική, φιλοφρανκική, αυστηρών αρχών) ενώπιον του εδώ και λίγες ώρες νεκρού συζύγου της, του 49χρονου Μάριο (πνεύμα ανήσυχο, ανθρωπιστής, ονειροπόλος), ο οποίος έχει αποβιώσει από καρδιακή προσβολή.

Το μυθιστόρημα, όταν κυκλοφόρησε, γνώρισε μεγάλη επιτυχία γιατί το αναγνωστικό κοινό αντελήφθη ότι επρόκειτο για ένα βιβλίο που επιτέλους μιλούσε καθαρά για τις δύο Ισπανίες εκείνης της εποχής, την «αναχρονιστική» (που εκπροσωπείται από την Κάρμεν) η οποία απεχθανόταν ακόμα και την παραμικρή υποψία αλλαγής, και τη «νεωτεριστική» (που «εκφράζεται» από τον Μάριο) η οποία πιστεύει στο διάλογο και στην ελευθερία σκέψης. Μπορεί η μοναδική φωνή που «ακούγεται» στο μυθιστόρημα να είναι εκείνη της ακραία συντηρητικής και, συνεπώς, αποδεκτής από το φρανκικό καθεστώς Κάρμεν, αλλά μέσα από εκείνη περνά εμμέσως

ο λόγος άλλων πολλών χαρακτήρων που ασφυκτιούν και οραματίζονται μια άλλη Ισπανία (η οποία, τελικά, έμελλε να αργήσει εννιά χρόνια ακόμα για να εμφανιστεί). Το *Πέντε ώρες με τον Μάριο* αναπαράγει, εντέλει, με λόγο ακριβή, τη βουβή αντιπαλότητα / ασυμβατότητα ενός ζεύγους, η οποία υποβόσκει επί δεκαετίες και ξεσπά με μανία (και με αλήθειες που δεν έχουν ειπωθεί ποτέ πριν) λίγες ώρες πριν την ταφή του συζύγου.

Όπως προείπαμε, το μυθιστόρημα εκτυλίσσεται στην Ισπανία του '60. Η Κάρμεν, φυσικά, μιλάει τη γλώσσα εκείνης της εποχής και αναφέρεται σε γεγονότα που συμβαίνουν στον περίγυρό της· γι' αυτόν το λόγο, ακόμα και για τους Ισπανούς του σήμερα, η αποκωδικοποίηση του έργου είναι υπόθεση περίπλοκη, πόσο μάλλον για έναν αναγνώστη ο οποίος προέρχεται από άλλο πολιτισμικό πλαίσιο και δεν έχει ζήσει τη συγκεκριμένη περίοδο εκ του σύνεγγυς.

2. Πολιτισμικοί ενδείκτες και χρήση υποσημειώσεων

Στο παρόν δοκίμιο, ήδη το προαναγγείλαμε, παρουσιάζουμε τις αποφάσεις που πήραμε ως προς τη μεταφραστική προσέγγιση ορισμένων από τους ποικίλους πολιτισμικούς ενδείκτες (πρόσωπα, τοπωνύμια, ιστορικά γεγονότα) του μυθιστορήματος, και την προσπάθειά μας για την αποφυγή της αλόγιστης χρησιμοποίησης υποσημειώσεων, η υπερβολική χρήση των οποίων, κατά τη γνώμη μας, μαρτυρά μια τάση των μεταφραστών/στριών να συμπεριφερθούν στον αναγνώστη σαν να επρόκειτο για άτομο μειωμένων αναγνωστικών ανακλαστικών.

Ο/Η μεταφραστής/στρια ενός λογοτεχνικού έργου είναι εν πολλοίς αόρατος/η (καλά καλά, πολλές φορές δεν εμφανίζεται καν το ονοματεπώνυμό του/της στο εξώφυλλο του μεταφράσματος). Ένας από τους λίγους τρόπους που έχει το άτομο το οποίο μεταφράζει, στην περίπτωσή μας, ένα μυθιστόρημα να βγει από αυτή την ανωνυμία είναι τα παρακειμένα (πρόλογος, επίμετρο, σημείωμα του μεταφραστή κ.λπ.). Ένα είδος παρακειμένου είναι και οι υποσημειώσεις¹, ένας «χώρος» στον οποίο εμφανίζεται ο μεταφραστής με σκοπό να μεσολαβήσει επεξηγηματικά ανάμεσα στην πρόθεση του συγγραφέα και τον αναγνώστη, δίχως την κάλυψη της συνήθους αφάνειάς του και διακόπτοντας, παράλληλα, την «κανονική» ροή της ανάγνωσης.

Οι εν λόγω υποσημειώσεις, που αποτελούν μια «δήλωση ύπαρξης» εκ μέρους του μεταφραστή, καθώς άξαφνα γίνεται ορατός στα μάτια των αναγνωστών, θεωρούνται από πολλούς συγγραφείς, θεωρητικούς της λογοτεχνίας και της μετάφρασης, αλλά και από μια μερίδα των αναγνωστών, ως μια ήττα για τους μεταφραστές, ως μια ύστατη λύση απελπισίας που καλό θα ήταν να την είχαν αποφύγει, αφού, σύμφωνα με τους προαναφερθέντες, η χρήση υποσημειώσεων αποκαλύπτει (ή συγκαλύπτει, εξαρτάται από το πώς το βλέπει κανείς) την ανικανότητα του μεταφραστή για επαρκή και ακριβή μετάφραση². Οι υποσημειώσεις αποτελούν, εν ολίγοις, την παραδοχή της ανημπόριας του να αποδώσει στην γλώσσα-στόχος μια λέξη, μια φράση, μια έννοια ή κάποιον πολιτισμικό ενδείκτη.

Κάποιοι άλλοι, όμως, όπως ο Ουμπέρτο Έκο³, που αντιλαμβάνονται τη διαδικασία της μετάφρασης ως μια διαρκή *διαπραγμάτευση* (άρα μπορούν, υπό συνθήκες, να δικαιολογήσουν τα πάντα) ή που δεν διστάζουν να ομολογήσουν την ανάγκη τους για

---

¹ Ο Ζενέτ, στην ενδελεχή μελέτη του για τα παρακειμένα, αποφεύγει τη μελέτη των υποσημειώσεων του μεταφραστή γιατί αμφιβάλει για το αν μπορούν ή όχι να θεωρηθούν ως μέρος του κειμένου και, συνεπώς, ως παρακειμενικά στοιχεία με την πλήρη έννοια του όρου (Genette, 1997).

² «Ψείρες στα μαλλιά της λογοτεχνίας» αποκαλεί της υποσημειώσεις ο άγγλος ποιητής Άλφραντ Τέννyson (στο Pron, 2016).

³ Eco (2003).

βοήθεια σε ζητήματα που αφορούν το πολιτισμικό περιβάλλον του κειμένου-πηγή⁴, δεν διστάζουν να χαρακτηρίσουν ορθή τη χρήση υποσημειώσεων όταν ο μεταφραστής παραθέτει κάποιο στοιχείο που να μην είναι απαραίτητο για τον αναγνώστη του πρωτοτύπου, αλλά είναι απολύτως αναγκαίο για κάποιον αναγνώστη ο οποίος προέρχεται από διαφορετικό πολιτισμικό πλαίσιο. Από αυτή την άποψη, και εξετάζοντας κατά περίπτωση, μπορούμε να εντοπίσουμε στις μεταφράσεις των λογοτεχνικών κειμένων πολλές υποσημειώσεις του μεταφραστή εντελώς αχρείαστες (αν όχι άχρηστες) αλλά και πάρα πολλές πετυχημένες και ιδιαίτερες χρήσιμες. Ορισμένες φορές χρησιμοποιούνται προκειμένου να προσδιορίσουν ή να ξεκαθαρίσουν κάποιο ιστορικό στοιχείο ή κάποια πολιτισμική έννοια· ορισμένες άλλες προκειμένου να διευκρινίσουν κάποιο γεωγραφικό δεδομένο· άλλοτε πάλι δεν αποκλείεται να διορθώνουν κάποια ανακρίβεια ή κάποιο λάθος που εντόπισε ο μεταφραστής στο πρωτότυπο. Πολύ συχνά χρησιμοποιούνται για να δώσουν περισσότερα στοιχεία για μια έκφραση, ένα απόφθεγμα ή μια παροιμία, ή για να εξηγήσουν κάποιο ανέκδοτο το οποίο είναι δύσκολο να περάσει αυτούσιο στη γλώσσα-στόχο. Το ίδιο συμβαίνει και με τα λογοπαίγνια, όπως και με κάποιες εκφράσεις της αργκό ή ακόμα και με βρισιές που έχουν «ειδικό βάρος» στη γλώσσα-πηγή.

Ένα άλλο επιχείρημα το οποίο επιστρατεύεται εναντίον της χρήσης των υποσημειώσεων εκ μέρους του μεταφραστή είναι το γεγονός ότι διακόπτουν την ομαλή πορεία της ανάγνωσης. Είναι γεγονός ότι εμφανίζονται διάσπαρτες στο βιβλίο, αλλά είναι επίσης γεγονός ότι ο αναγνώστης μπορεί να τις διαβάσει καθώς του προκύπτουν στην πορεία της ανάγνωσης, να τις αφήσει όλες για το τέλος (δίχως να διακόψει την ανάγνωση) ή και να τις αγνοήσει πλήρως.

Πριν προχωρήσουμε στην παράθεση των 17 υποσημειώσεων (σε ένα μυθιστόρημα 300 και πλέον σελίδων) τις οποίες κρίναμε απαραίτητες και εντάξαμε στην απόδοση στα ελληνικά του *Cinco horas con Mario*, οφείλουμε μία ακόμα επισήμανση. Όλες οι υποσημειώσεις του μεταφραστή είναι αλλογραφικές, δεν αποτελούν, δηλαδή, προϊόν της πένα του συγγραφέα του πρωτοτύπου, ο οποίος, κάλλιστα, θα μπορούσε να διαφωνεί με τη χρήση τους, δεδομένου ότι θα μπορούσε (δικαίως ή αδικώς, αδιάφορο) να θεωρεί ότι δεν συνάδουν με τη λογική του κειμένου-πηγή, του κειμένου, δηλαδή, που προέκυψε από την πένα του. Από την άλλη, όμως, αν θεωρήσουμε ότι ο μεταφραστής είναι ο δημιουργός αυτού του καινούργιου κειμένου, της μετάφρασης στη γλώσσα-στόχο, τότε όλες οι υποσημειώσεις του μεταφραστή θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως συγγραφικά δημιουργήματα και, συνεπώς, σε αυτή την περίπτωση δεν θα έπρεπε να εξεταστούν ως παρακείμενα.

3. Οι 17 υποσημειώσεις στο *Πέντε ώρες με τον Μάριο*

Όπως και αν θεωρήσουμε τις υποσημειώσεις του μεταφραστή (παρακειμενικές ή κειμενικές), είναι, σε κάθε περίπτωση, παντελώς αδύνατη μια (συν)ολική μελέτη και κατηγοριοποίησή τους. Γι' αυτό φρονούμε ότι μπορούμε να τις προσεγγίσουμε μόνο κατά περίπτωση· έτσι, ακολούθως, παραθέτουμε τις 17 υποσημειώσεις που εντάξαμε στην ελληνική απόδοση του *Πέντε ώρες με τον Μάριο* (εκδόσεις Ποταμός, 2019) διακρίνοντάς τις σε δύο κύριες και βασικές κατηγορίες: τις περιγραφικές⁵ και τις

---

⁴ «Χάθηκε ο κόσμος να βάλει μια υποσημείωση ο μεταφραστής; Για να καταλαβαίνουμε τι διαβάζουμε δηλαδή... Δεν έχουν όλοι διδακτορικό στη θεολογία!», αναφωνεί μια ισπανίδα αναγνώστρια όταν βρίσκεται, σε κάποιο ελληνικό μυθιστόρημα, ενώπιον του αδιανόητου για εκείνη, δεδομένου ότι οι καθολικοί ιερωμένοι δεν μπορούν να παντρευτούν, «η γυναίκα του παπά» (στο Πρατσίνης, 2015).

⁵ Οι περιγραφικές υποσημειώσεις (notas descriptivas, στα ισπανικά) είναι οι υποσημειώσεις που προσθέτουν μια πληροφορία, που λειτουργούν ως συμπλήρωμα. Για παράδειγμα: «Το αυτοκίνητο

επεξηγηματικές⁶. Στην πρώτη παράγραφο κάθε αναφοράς παρουσιάζουμε αρχικά, μέσα σε εισαγωγικά, το μεταφρασμένο απόσπασμα του μυθιστορήματος στο οποίο περιλαμβάνεται (σημειωμένος με bold γραφή) ο πολιτισμικός ενδείκτης που αναλύεται στην υποσημείωση, και, στη συνέχεια, σε μια δεύτερη παράγραφο, ακολουθεί το κείμενο της υποσημείωσης με την αρίθμηση που έχει στο μετάφρασμα· τέλος, σε μια τρίτη παράγραφο, προσφέρεται ο σχολιασμός της λειτουργίας που (πιστεύουμε ότι) επιτελεί (ή δεν επιτελεί) η εκάστοτε υποσημείωση:

↔

«Αλλά τον **Μάριο** ούτε τον φιλούσαν ούτε του 'σφιγγαν το χέρι. Οι φίλοι του έκρυβαν, αναστατωμένοι, το πρόσωπό τους στον ώμο του και του χτυπούσαν φρενιασμένα την πλάτη με το δεξί τους χέρι, λες και προσπαθούσαν να τινάξουν τη σκόνη από το μπλε πουλόβερ του».

(1) Σε πολλές περιπτώσεις τα πρώτα παιδιά μιας ισπανικής οικογένειας παίρνουν το όνομα του πατέρα (τα αγόρια) ή της μητέρας (τα κορίτσια). Έτσι ο πρωτότοκος γιος της Κάρμεν και του Μάριο, λέγεται Μάριο και η πρώτη τους κόρη, Κάρμεν (Μέντσου, το υποκοριστικό και των δύο).

Πρόκειται για μια επεξηγηματική υποσημείωση. Ο μεταφραστής θεωρεί ότι δεν είναι γνωστή στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό η συνήθεια πολλών ισπανικών οικογενειών να δίνουν στον πρωτότοκο γιο το όνομα του πατέρα και στην πρωτότοκη κόρη το όνομα της μητέρας. Προ του κινδύνου της σύγχυσης (με τον ήδη νεκρό Μάριο-πατέρα), επιλέξαμε τη λύση της υποσημείωσης.

↔

«Η Ντόρο, με τα βλέφαρα και τη μύτη κατακόκκινα, αρνιόταν πεισματικά: “Μα δεν θα του βάλετε του κυρίου μας λίγο **πλαστικό** να τον συντηρήσετε;”. “Παναγιά Παρθένα, έτσι φαίνεται σαν πτώμα της σειράς! Στο χωριό μου ούτε στον πιο φτωχό δεν φέρονται έτσι, όπως τ' ακούτε. Τον δε δον Πορφύριο, τ' Αφεντικό, τον έντυσαν σαν φραγκισκανό καλόγερο”».

(2) Η «πλαστινοποίηση» ήταν μια ιδιαίτερα δημοφιλής πρακτική στην Ισπανία, ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης, μέχρι και τη δεκαετία του '80, για την καθυστέρηση, με τη χρήση κυρίως ρητίνης, της φυσικής αλλοίωσης των χαρακτηριστικών του προσώπου των νεκρών και τη διατήρησή τους σε καλή κατάσταση, τουλάχιστον μέχρι την ταφή.

Άλλη μια επεξηγηματική υποσημείωση που μας παίδεψε πολύ. Αρχικά ούτε καν οι εξπέρ ισπανοί αναγνώστες δεν μπόρεσαν να μας βοηθήσουν στην κατανόηση της εν λόγω προτροπής. Το εύρημα της «πλαστινοποίησης» προέκυψε ύστερα από πολλή έρευνα σε

κινήθηκε με ταχύτητα στην **Γκραν Βία1**». Υποσημείωση: 1. Gran Vía, κεντρική οδική αρτηρία της Μαδρίτης (Σ.τ.Μ.).

⁶ Οι επεξηγηματικές υποσημειώσεις (notas discursivas, στα ισπανικά) είναι οι υποσημειώσεις που ξεκαθαρίζουν έναν πολιτισμικό ενδείκτη (π.χ. τη Δεύτερη Σύνοδο του Βατικανού) ή την ιδιαίτερη χρήση μιας έννοιας στο πολιτισμικό περιβάλλον του πρωτοτύπου (για παράδειγμα την έννοια της λέξης «Σταυροφορία» επί της εποχής του φρανκικού καθεστώτος).

σημείο που ευλόγως να μπορεί να πει κανείς ότι η εν λόγω υποσημείωση θα είχε θέση και σε μια επανέκδοση του πρωτοτύπου.

↔

«Όσο κι αν γελάς, Μάριο, ο δον Νικολάς είναι ένας φιλελεύθερος, δεν ξέρω αν από εκείνους του **Λερούξ** ή του **Αλκαλά-Θαμόρα**, αλλά είναι στέλεχος».

(3) Alejandro Lerroux (1864-1949) και Niceto Alcalá-Zamora (1877-1949), σημαίνοντες ισπανοί πολιτικοί της περιόδου της Δεύτερης Δημοκρατίας (1931-1939), ο δεύτερος μάλιστα υπήρξε πρόεδρος της Ισπανικής Δημοκρατίας από το 1931 έως το 1936. Αμφότεροι εξορίστηκαν. Ο Αλκαλά-Θαμόρα απεβίωσε στο Μπουένος Άιρες το 1949, ενώ ο Λερούξ επαναπατρίστηκε το 1947 και απεβίωσε, επίσης το 1949, στη Μαδρίτη.

Η πρώτη από μια σειρά περιγραφικών υποσημειώσεων. Η αναζήτηση στο διαδίκτυο πληροφοριών για τους εν λόγω πολιτικούς άντρες είναι πολύ εύκολη, συνεπώς η παρουσία τους εδώ μόνο ως διευκόλυνση του έλληνα αναγνώστη μπορεί να εκληφθεί.

↔

«Εγώ ήμουν εκείνος που δεν τον άφησα να πάει στο γραφείο. Ήταν παράτολμο να βγει στο δρόμο δευτεριάτικα».

(4) Οι δυνάμεις του μετέπειτα δικτάτορα Φρανθίσκο Φράνκο επικράτησαν στην πόλη του Βαγιαδολίδ, όπου «διαμένουν» η Κάρμεν και ο Μάριο, σχεδόν αμέσως με την εκδήλωση του πραξικοπήματος (Ιούλιος του 1936), κυρίως λόγω της λιγοψυχίας που επέδειξαν οι δημοκρατικές αρχές της πόλης. Το γεγονός, συνεπώς, ότι κάποιος δημόσιος υπάλληλος, ο Χοσέ Μαρία θυμίζουμε εργαζόταν στο Ταχυδρομείο, δεν εμφανίστηκε στη δουλειά του τη Δευτέρα μετά την επικράτηση των φασιστών πραξικοπηματιών, ερμηνευόταν ως ένδειξη συμπαράστασης στους «κόκκινους» και οδηγούσε στην εκτέλεση του «αντιφρονούντος».

Οι τύψεις του πατέρα του Μάριο σχετικά με τη δολοφονία του μεσαίου του γιου, του Χοσέ Μαρία, μας δημιούργησαν μεγάλο πονοκέφαλο: το λογικό θα ήταν να είχε τύψεις σε περίπτωση που τον πίεζε να πάει στο χώρο εργασίας του και τον εξέθετε σε κίνδυνο, και όχι επειδή τον κράτησε σπίτι. Χρειάστηκε μεγάλη έρευνα προκειμένου να βρεθεί και να τεκμηριωθεί η πληροφορία της υποσημείωσης.

↔

«Και τον μεγάλο τον σκότωσαν έξω από τη Μαδρίτη, στην **Κουέστα δε las Perdices**, με δύο μέρες διαφορά, σκέτη φρίκη».

(5) Η Cuesta de las Perdices είναι μια τοποθεσία που βρίσκεται γύρω στα 10χλμ. βορειοδυτικά της Μαδρίτης. Από τον Ιανουάριο του 1937 έως τον Απρίλιο του 1939 αποτέλεσε το σκηνικό ενός σκληρού πολέμου χαρακωμάτων που ολοκληρώθηκε με τη νίκη των δυνάμεων του Φράνκο και την τελική πτώση της Μαδρίτης.

Άλλη μια περιγραφική υποσημείωση. Πιστεύαμε ότι θα βοηθούσε στον ιδεολογικό προσδιορισμό του θύματος, εν προκειμένω του Ελβίρο, του μεγάλου αδελφού του Μάριο, αλλά αυτός, έτσι κι αλλιώς, αποσαφηνίζεται αργότερα μέσα στο μυθιστόρημα.

↔

«Τα ρούχα δεν σ' ενδιέφεραν, τα αυτοκίνητα... άσ' το καλύτερα, οι γιορτές το ίδιο, ο πόλεμος, που στο κάτω κάτω ήταν μια **Σταυροφορία**, οι πάντες το λένε, σου φαινόταν σκέτη τραγωδία».

(6) Οι προσκείμενοι στον Φράνκο και την ιδεολογία του δεν αναφέρονται στην αδελφοκτόνο σύγκρουση ως «Εμφύλιος πόλεμος», αλλά ως «Σταυροφορία», εναντίον των «κόκκινων», εννοείται.

Κατά τη γνώμη μας ιδιαίτερος σημαντική υποσημείωση προκειμένου να μην υπάρχει παρανόηση με τη χρήση του όρου «Σταυροφορία» επί εποχής Φράνκο.

↔

«Αφού στο κάτω κάτω ένας καλός χριστιανός, όσο κι αν ο κόσμος έχει χάσει τα αβγά και τα πασχάλια με τη **Δεύτερη Σύνοδο του Βατικανού**, πρέπει να συλλογίζεται το θάνατο συνεχώς και να ζει σκεπτόμενος ότι θα πεθάνει».

(7) Η Δεύτερη Σύνοδος του Βατικανού ανακοινώθηκε το 1959 από τον Πάπα Ιωάννη ΚΓ' και έλαβε χώρα από το 1962 μέχρι το 1965 (το 1963 τον αποθανόντα Πάπα Ιωάννη ΚΓ' τον διαδέχθηκε ο Πάπας Παύλος ΣΤ'). Υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα του 20ού αιώνα, μιας και σήμανε την προσαρμογή της Καθολικής Εκκλησίας σε κάποιες τουλάχιστον από τις επιταγές των σύγχρονων καιρών, γεγονός που επέφερε την μείωση των συντηρητικών πιστών.

Μια επεξηγηματική υποσημείωση την οποία κρίναμε επιβεβλημένη για τους αναγνώστες στην Ελλάδα τους οποίους θεωρούμε μη εξοικειωμένους με το περιβάλλον του καθολικισμού. Είναι από τις υποσημειώσεις εκείνες που «κανακεύουν» τον αναγνώστη προσφέροντας του έτοιμη μια γνώση την οποία μπορεί είτε να αναζητήσει μόνος του είτε να μην χρειάζεται καν.

↔

«Το γαλλάκι αυτό, ο **Περέτ**, ή όπως τελοσπάντων λέγεται, σας έχει βάλει κάπι αλλόκοτες ιδέες στο κεφάλι».

(8) Η ισπανοποιημένη προφορά από την Κάρμεν του επιθέτου του αριστερού γάλλου πολιτικού Victor Perret.

Καθαρά περιγραφική υποσημείωση.

↔

«Υπήρχαν μάρτυρες που είχαν δει τον Χοσέ Μαρία στην πολιτική συγκέντρωση του **Αθάνια** στην αρένα, τον Απρίλιο του 1931, να ζητωκραυγάζει υπέρ της Δημοκρατίας)».

(9) Ο Manuel Azaña (1880-1940) υπήρξε πρόεδρος της Ισπανικής Δημοκρατίας από το 1936 έως το 1939. Απεβίωσε εξόριστος στο Παρίσι το 1940.

Καθαρά περιγραφική υποσημείωση.

↔

«Πώς τα φέρνει η ζωή!, στο σπίτι, στις **14 Απριλίου**, σαν να 'χαμε κηδεία».

(10) Στις 14 Απριλίου του 1931 ανακηρύχθηκε στην Puerta del Sol, την κεντρικότερη πλατεία της Μαδρίτης, η Δεύτερη Ισπανική Δημοκρατία.

Δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι είναι πολλοί οι σύγχρονοι Ισπανοί που θυμούνται την εν λόγω «επέτειο», αλλά για την ελληνική έκδοση κρίναμε την εν λόγω υποσημείωση απολύτως απαραίτητη προκειμένου να γίνει κατανοητό το πένθος στο συντηρητικών αρχών πατρικό της Κάρμεν.

↔

«Αυτό που μου φαίνεται παράλογο είναι οι τσακωμοί του με τον θείο Εδουάρδο, πολύ μοναρχικός κι εκείνος επίσης, αλλά τσακώνονταν σαν δυο θεριά, όχι αστεία, τόσο που μια μέρα ο μπαμπάς λιποθύμησε και χρειάστηκε να καλέσουμε τον γιατρό πάραυτα, και όταν συνήλθε, άρχισε να φωνάζει, “**Προφανώς, αν έρθει ο βασιλεύς του Εδουάρδο, δεν θα βγάλω τη [μαύρη] γραβάτα**”».

(11) Τη δεκαετία του 1830 ο βασιλιάς Φερδινάνδος Ζ' όρισε ως διάδοχό του την ανήλικη κόρη του Ισαβέλλα, αντί για τον μικρότερο αδερφό του, Κάρολο. Οι οπαδοί του Καρόλου δεν δέχτηκαν ποτέ αυτή την επιλογή και, κατ' αυτό τον τρόπο, δημιουργήθηκαν στην Ισπανία δύο γραμμές διαδοχής του θρόνου. Η διαμάχη αυτή, στη διάρκεια του 19ου αιώνα, είχε ως αποτέλεσμα τρεις εμφύλιους πολέμους, γνωστούς με το όνομα Καρλικόι Πόλεμοι (Guerras Carlistas). Ο πατέρας της Κάρμεν προσμένα την επάνοδο στο θρόνο του Χουάν δε Μπορμπόν, πατέρα του μελλοντικού βασιλιά Χουάν Κάρλος Α', ενώ ο θείος Εδουάρδο επιθυμούσε την ανάληψη της βασιλείας από τον «καρλιστή» διάδοχο, Φρανθίσκο Χαβιέρ δε Μπορμπόν.

Ίσως η πιο αναγκαία από τις υποσημειώσεις. Το πολιτικό σχίσμα εντός της οικογένειας της Κάρμεν είναι ένας δισεπίλυτος γρίφος για τον μέσο έλληνα αναγνώστη.

↔

«Κι όλος ο κόσμος, μέχρι και οι γέροι, να τραγουδάει τους **Εθελοντές**, που έχει ωραίους στίχους, και το **Ο αρραβωνιαστικός της θανάς**, που είναι το κάτι άλλο».

(12) «Los voluntarios» και «El novio de la muerte», αντίστοιχα. Το πρώτο είναι εμβατήριο του ισπανικού στρατού, ενώ το δεύτερο είναι ο πιο γνωστός ύμνος της ισπανικής Λεγεώνας (La Legión).

Είναι από τις περιπτώσεις εκείνες που ούτε η υποσημείωση βοηθάει εξολοκλήρου τον αναγνώστη να εισέλθει στο πολιτισμικό περιβάλλον του πρωτοτύπου. Επιλύει το ιδεολογικό ζήτημα, καθιστώντας σαφές ότι πρόκειται για συντηρητικής απόχρωσης μουσικές επιλογές, αλλά όχι και το πολιτισμικό: είναι πολύ δύσκολο να μεταλαμπαδευτεί σε ένα άλλο πολιτισμικό πλαίσιο όλη η συγκίνηση ή η αποστροφή που γεννούν στον μέσο Ισπανό τα εν λόγω άσματα.

↔

«Όλες οι κοπέλες ξετρελαμένες, ήταν κάτι το καινούργιο βλέπεις, και ξεγελούσαν, γιατί κοίτα τι έγινε μετά στη **μάχη της Γουαδαλαχάρα**: η Βάλεν λέει ότι ο Μουσολίνι διάλεξε τους πιο ψηλούς, τους πιο ευπαρουσίαστους, για να κάνει προπαγάνδα, δεν ξέρω. Βέβαια, το τάγμα, ή ό,τι ήταν αυτό, που 'φτασε μέχρι εδώ δημιούργησε αναστάτωση, τι κούκλοι!».

(13) Η Batalla de Guadalajara υπήρξε από τις πιο αιματηρές συγκρούσεις του ισπανικού εμφυλίου πολέμου, έλαβε χώρα στην ομώνυμη πόλη (50 χλμ. βορειοανατολικά της Μαδρίτης) από τις 8 έως τις 23 Μαρτίου του 1937. Στην εν λόγω μάχη συγκρούστηκε ο Δημοκρατικός Λαϊκός Στρατός (Ejército Popular Republicano), με το φασιστικό Σώμα των Ιταλών Εθελοντών (Corpo Truppe Volontarie), στην προσπάθεια των τελευταίων να εισβάλουν στην πρωτεύουσα της Ισπανίας από το βορρά. Οι Ιταλοί κατανικήθηκαν και εξαναγκάστηκαν σε αναδίπλωση.

Ισχύει εδώ ότι και στην υποσημείωση 7, δηλαδή, δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι όλη αυτή η πληροφορία ενδιαφέρει τον έλληνα αναγνώστη, του προσφέρει, όμως, προφανώς, ένα ιστορικό πλαίσιο που δεν είναι εύκολο να το ανασυστήσει μόνος του.

↔

«Κατά πως φαίνεται, μετά τον πόλεμο πέρασε μερικούς μήνες στη Μαδρίτη, γνωρίζοντας κόσμο, ξέρεις, εκείνος μου το 'πε, και τώρα, με τους **πόλους βιομηχανικής και οικιστικής ανάπτυξης** τον ενδιαφέρουν τέτοια, εκπροσώπηση οικονομικών παραγόντων και διάφορες αγοραπωλησίες οικοπέδων και αγροτεμαχίων».

(14) Τη δεκαετία του '60, η Ισπανία, λόγω της ανάπτυξης της βιομηχανίας και του τουρισμού, ζει ένα οικονομικό θαύμα [«Milagro económico de los 60»], το οποίο, μεταξύ άλλων, οδηγεί στη δημιουργία βιομηχανικών πολυγώνων στις κυριότερες πόλεις της χώρας και στη μαζική ανέγερση πολυκατοικιών για μια μεσαία τάξη που αρχίζει να αποτινάζει από πάνω της αρκετές δεκαετίες ανέχειας.

Ισχύει το ίδιο με την υποσημείωση 13.

↔

«Εσύ κρύβεσαι πίσω από τον Ελβίρο, Μάριο, αλλά αυτό δεν αρκεί, γιατί ο Ελβίρο μπορεί να 'ναι ένας πατριώτης **πεσών** κι ό,τι άλλο θέλεις, αλλά υπάρχει κι ο άλλος».

(15) Με τον όρο «Πεσόντες» («Caídos») γινόταν αναφορά μόνο στα θύματα μεταξύ των φασιστών πραξικοπηματιών στη διάρκεια του εμφυλίου. Εξού και το El Valle de los Caídos, το μνημείο που εγκαινιάσε προς τιμή τους ο Φράνκο το 1959 (η κατασκευή του διήρκεσε από το 1940 έως το 1958).

Κατά τη γνώμη μας χρήσιμη υποσημείωση σχετικά με τη χρήση της λέξης «πεσών» επί εποχής Φράνκο.

↔

«Τι ντροπή, Μάριο, αν έβλεπες μόνο πώς τους βρήκα! Ήταν την ίδια μέρα που έπεσε το **Σανταντέρ**, δεν θα το ξεχάσω σ' όλη μου τη ζωή, αγκαλιασμένοι, να κυλιούνται στο χαλί».

(16) Το Santander, πρωτεύουσα σήμερα της Αυτοδιοικούμενης Περιφέρειας της Καντάβριας, στη βόρεια Ισπανία, έπεσε στα χέρια των φασιστών, ύστερα από πολιορκία που κράτησε για περισσότερο από ένα μήνα, το Σεπτέμβριο του 1937.

Ισχύει εδώ ότι και στις υποσημειώσεις 7 και 13.

↔

«Σ' αυτή τη χώρα, από την εποχή των **Κομμουνάρων** κάνουμε κάθε δυνατή προσπάθεια να κλείσουμε τ' αφτιά μας κι όποιον φωνασκεί υπερβολικά πολύ προκειμένου να καταδικάσει την κώφωσή μας και να μας ξυπνήσει, τον ξεπαστρεύουμε και δεν τρέχει κάστανο!».

(17) Comuneros ονομάστηκαν όσοι κατά την περίοδο 1520/21 συμμετείχαν στην εξέγερση των Κοινοτήτων (Comunidades) της Καστίλλης εναντίον του βασιλιά Καρόλου Α', με αφορμή την κακοδιαχείριση των χρημάτων που προέρχονταν από τη φορολογία.

Άλλη μια αναγκαία υποσημείωση για να γίνει κατανοητό το πνεύμα του Μάριο (υιού).

↔

Ο Μιγκέλ Ντελίμπες ύφανε έναν παραληρηματικό μονόλογο με συνεχείς ενσωματώσεις στο λόγο της χήρας των θέσεων/απόψεων/σχολίων άλλων χαρακτήρων, με δεκάδες φράσεις κλισέ και με λεξιλόγιο εν πολλοίς πλέον παρωχημένο για τους σύγχρονους Ισπανούς. Ελπίζουμε να καταφέραμε, δίχως να γίνει κατάχρηση στις υποσημειώσεις, να κάνουμε την Κάρμεν να ακούγεται ως γυναίκα μιας άλλης εποχής, δίχως να γίνει καρικατούρα / να ηχεί οικεία στα αφτιά μας, δίχως να χάσει την ισπανικότητά της / να ανήκει στην Ισπανία του 1966 και να είναι ενδιαφέρουσα για το αναγνωστικό κοινό στην Ελλάδα του 2019.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Eco U. (2003). *Dire quasi la stessa cosa. Esperienze di traduzione*. Milano: Bompiani.
Genette G. (1997). *Paratexts: Thresholds on Interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press.
Ντελίμπες Μ. (2019) [1966]. *Πέντε ώρες με τον Μάριο*, [μτφρ. Κωνσταντίνος Παλαιολόγος]. Αθήνα: Ποταμός.

Πρατσίνης Ν. (2015). «Οι σημειώσεις στη μετάφραση πεζογραφίας προς τα ελληνικά: επισημάνσεις και σκέψεις με βάση τη σύγχρονη βιβλιοπαραγωγή – το περίγραμμα μιας πρώτης προσεγγιστικής μελέτης στο θέμα». Πρακτικά 4ης Συνάντησης Ελληνόφωνων Μεταφρασεολόγων [http://echo.frl.auth.gr/4th_trad_congress/].

Pron P. (2016). «La nota a pie de página». *Letras Libres* [<https://www.letraslibres.com/mexico-espana/la-nota-pie-pagina>].